

Kharazmi University

Biannual Journal of
Metaphysical Investigations,
Vol.3, No. 6, Autumn & Winter 2022-2023

A Hermeneutical Approach to Comparative Study of Categories in Kant and Dilthey¹

Alireza Hassanpoor²; Kazem Musakhani³

Abstract

The epistemological problem of Kant and Dilthey is the objectivity and validity of knowledge in the natural and human sciences respectively. In this context, they undertake a critique of reason and determine the scope of the theoretical reason's concepts applied in acquiring knowledge. However, the two philosophers disagree in different respects: Kant deals with the critique of theoretical reason and delineation of the faculty of judgment, whereas Dilthey introduces the idea of the critique of historical reason characteristic of human sciences and seeks to establish the criterion by which human sciences could be distinguished from natural sciences. To this end, both introduce the categories involved in acquiring knowledge and justify their application. In this paper, after comparing the views of the two philosophers, we have concluded that given the comprehensive nature of categories of life compared to categories of understanding, and the hermeneutical relationship between them, neither Kant's categories of understanding are equivalent, counterparts to Dilthey's categories of life, nor natural and human sciences are at one level. Rather, the relation between them is derivational; Dilthey attempts to discover and provide a

¹ . **Research Paper**, Received: 17/7/2022; Confirmed: 7/9/2022.

² . Assistant Professor of Islamic Theology and Philosophy, Ilam University, Ilam. Iran (a.hasanpour@ilam.ac.ir) (Corresponding Author).

³ . Assistant Professor of Theology, Gonbad University, Gonbad Kavoos, Iran (kmusakhani@gonbad.ac.ir)

foundation of categories of understanding and natural sciences, which are, respectively, the categories of life and human sciences.

Keywords: Categories of Understanding, Kant, Categories of Life, Dilthey, Human Sciences, Phenomenological Approach.

Introduction

The history of categories can be traced back to Aristotle, who treated categories as a classification of predicates, that is, they are not only mental forms, but also show the ways we think about reality. Aristotle's understanding of categories was more or less prevalent in the history of philosophy until the time of Kant. The result of Kant's reflections on categories was that they were transferred from ontology to epistemology. For him, the important questions were how, and to what extent, the human mind can know reality objectively. In the *Critique of Pure Reason*, Kant provided his own answer for the purpose of denying the dogmatic metaphysics and establishing the foundations of modern science. According to Kant, scientific, objective knowledge would be the result of applying the categories of the understanding to sense data, and in this respect, there is no difference between sciences. However in the 19th century, following various achievements in human studies, some thinkers came to the conclusion that the methods of natural sciences and Kant's categories, which are specific to these sciences, are not suitable to all aspects of reality, including human life, and consequently emphasizing the separation of these two realms and trying to determine their boundaries received increasing importance. Dilthey played a significant role in this regard and tried to show the inefficiency of Kant's categories of understanding in the human sciences and present the counterpart of Kant's categories, the categories of life. Then, what concerns Dilthey is to find a foundation and establish a method for human sciences characteristic to these sciences. Hence, he should first determine what kind of knowledge is suitable for the interpretation of human phenomena. Therefore, he replaces the theory of knowledge in Kant's philosophy with the theory of interpretation or hermeneutics, which is the methodology of human sciences and puts the critique of historical reason as a counterpart of the critique of pure reason. And he should discover and provide the categories that historical reason uses in interpreting the expressions of human life. Dilthey explains the distinction between natural and human sciences on the basis of the distinction he draws between external

experience and lived experience (*Erlebnis*). In the external experience, we find nature as something subject to causal relations, but in the lived experience, we become aware of ourselves as living, free and responsible agents. The characteristics of the objects of external experience, i.e., spatial extension and mechanical possibility, are in conflict with the unity of consciousness, moral responsibility, and agency that we find in lived experience, and accordingly, we can distinguish the method of natural sciences from that of the human sciences. The system of human sciences is based on the relationship between lived experience and understanding. The content of the lived experience is known through the interpretation of the manifestations or objectifications of life. According to Dilthey, action and reaction in the human historical world are subject to human will, feeling and knowledge and free from any mechanical necessity. Or, for example, time in the natural sciences is an infinite form that unfolds uniformly, while in the human sciences, time is a future-oriented finite structure based on what is remembered from the past.

Conclusion

In this paper we have concluded that according to the phenomenological-hermeneutic relationship between the categories of life and the categories of understanding and the comprehensiveness of the categories of life compared to the categories of understanding, it can be said that neither Kant's categories of understanding are equal and equivalent to Dilthey's categories of life nor natural sciences are at the same level as human sciences; Rather, natural sciences and their categories are grounded in the human sciences in the sense that they are a human achievement and the expressions of the human spirit in different ways. In fact, the categories of understanding are derivations from the categories of life phenomenologically and hermeneutically, and Dilthey has tried to discover and provide the foundations of the categories of understanding and natural sciences, which are the categories of life and human sciences.

References

- Dilthey, Wilhelm (2002), *The Formation of the Historical World in the Human Sciences*, tr. by Rodulf A. Makkreel & Frithof Rodi, Princeton, Princeton University Press.
- Hartnack, Justus (2007), *Kant's Theory of Knowledge*, tr. by G. Haddad Adel, Tehran: Hermes.

- Kant, Immanuel (1998), *The Critique of Pure Reason*, edited and translated by Paul Guyer, Allen W. Wood, Cambridge, and Cambridge University Press.
- Makkreel, Rudolf A. (1992), *Dilthey: The Philosopher of Human Studies*, Princeton: Princeton University Press.
- Vaezi, Ahmad (2001), *Introduction to Hermeneutics*, Tehran, Institute for Islamic Culture and Thought.
- Bonevac, Daniel (2017), 'Kant's Copernican Revolution', in Robert C. Solomon and Kathleen M. Higgins (eds.) *The Age of German Idealism*, tr. by Masoud Hosseini, Tehran, Hekmat Press.
- Copleston, Fredrick (2008), *History of Philosophy, from Wolf to Kant*, vol. 6, tr. by Esmaeel Saadat and Manoochehr Bozorgmehr, Tehran: Soroush & Elmi Farhangi Press.
- Dudley, Will (2020), *German Idealism*, tr. by Alireza Hassanpoor, Tehran, Naghonegar Press.
- Hartnack, Justus (2008), *Kant's Theory of Knowledge*, tr. by G. Haddad Adel, Tehran: Hermes.
- Naqibzadeh, Abdolhossein (2009) *Philosophy of Kant: Awakening from Dogmatic Slumber*, Tehran: Abah Press.
- Vaezi, Ahmad (2002), *Introduction to Hermeneutics*, Tehran: Institute for Islamic Culture and Thought.

دوفصلنامه علمی پژوهش‌های مابعدالطبیعی،

سال سوم، شماره ۶، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

رویکردی هرمنوتیکی به مقایسه مقولات در کانت و ديلتای^۱

علیرضا حسن پور،^۲ کاظم موسی خانی^۳

چکیده

مسئله معرفت‌شناختی کانت و ديلتای، مسئله عینیت و اعتبار معرفت، یکی معرفت در علوم طبیعی و دیگری معرفت در علوم انسانی است و آنها در همین چهارچوب به نقد و تعیین حدود عقل و ارائه مفاهیم و مقولاتی که در شناخت اعمال می‌شود، می‌پردازند. اما کار این دو فیلسوف تفاوت‌های مهمی با هم دارند: در کانت شاهد نقد عقل نظری و تعیین مفاهیم و خصوصیات قوه صدور حکم هستیم، در حالی که در آثار ديلتای با ایده نقد عقل تاریخی و علوم انسانی و ملاک تمایز آنها از عقل نظری و علوم طبیعی روبه‌رو هستیم. هر دو برای رسیدن به این هدف، به ارائه مقولات و مفاهیم کلی دخیل در کسب معرفت و توجیه لزوم کاربرد آنها پرداخته‌اند. در این مقاله ضمن مقایسه مقولات فاهمه و مقولات حیات، نشان داده می‌شود که با توجه به فراگیری و بنیادی بودن مقولات حیات نسبت به مقولات فاهمه و رابطه هرمنوتیکی بین آنها، نه مقولات فاهمه کانت هم‌تا و هم‌ارز مقولات حیات ديلتای است و نه علوم طبیعی هم‌سطح علوم انسانی

^۱ . مقاله پژوهشی، تاریخ تایید: ۱۴۰۱/۴/۲۶؛ تاریخ تایید: ۱۴۰۱/۶/۱۶.

^۲ استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران، (نویسنده مسئول).

(a.hasanpour@ilam.ac.ir)

^۳ استادیار گروه الهیات دانشگاه گنبد کاووس، گنبد کاووس، ایران (kmusakhani@gonbad.ac.ir)

است؛ بلکه نسبت این دو از سنخ ابتدای یکی بر دیگری یا اشتقاق یکی از دیگری است؛ ضمن اینکه ديلتای سعی کرده مبنا و بنیاد مقولات فاهمه و علوم طبیعی را، که همان مقولات حیات و علوم انسانی است، کشف و بیان کند.

واژگان کلیدی: مقولات فاهمه، مقولات حیات، علوم انسانی، ديلتای، رویکرد هرمنوتیکی.

۱. مقدمه

سابقه طرح مسأله مقولات به ارسطو برمی گردد که در آثار مختلف خود به ویژه در اثر خود، مقولات و مابعدالطبیعه، مقولات را به عنوان طبقه بندی محمولات، یعنی طرقي که درباره واقعیت می اندیشیم، مطرح کرده است. در نظر او مقولات صرفاً قالب های ذهنی نیستند، بلکه نحوه های بودن اشیاء را نیز نشان می دهند. این برداشت ارسطو از مقولات تا دوران کانت، کمابیش در بین فلاسفه رایج بود. حاصل تأملات کانت در بحث مقولات این بود که مقولات از هستی شناسی به معرفت شناسی منتقل شدند و مسأله از اینکه واقعیت در چه قالب هایی تحقق دارد، به این پرسش تبدیل شد که ذهن انسان واقعیت را در چه قالب هایی می شناسد. ملازم مسأله شناسایی، مسأله عینیت شناسایی است و اینکه چه تضمینی وجود دارد که آنچه می شناسیم همانی باشد که واقعیت دارد. در دوران جدید پاسخ های مختلفی برای این دسته از مسائل مطرح شده است. از جمله مهم ترین آنها شرحی است که کانت در نقد عقل محض آورده است. آنچه در شرح کانت اهمیت دارد استفاده و تفسیر بی سابقه ای است که او از مقولات کرده و آنها را در خدمت تثبیت عینیت علوم از یک سو و انکار اعتبار مابعدالطبیعه جزمی از سوی دیگر، قرار داده است. بر اساس نظر کانت، معرفت علمی و عینی باید حاصل اطلاق مقولات فاهمه بر داده های خام حسی باشد، و از این حیث تفاوتی بین علوم نیست. اما در اواخر قرن نوزدهم، در پی پیشرفت های مختلف در حوزه انسان شناسی و علوم مربوط به آن، برخی از متفکران به این نتیجه رسیدند که روش ها و

الگوهای علوم طبیعی و مقولات کانتی را، که مختص این علوم است، نمی‌توان در شناخت همه ابعاد واقعیت از جمله حیات انسانی به کار برد و در نتیجه تأکید بر تفکیک این دو عرصه و کوشش برای تعیین حدود آنها اهمیت روزافزونی پیدا کرد. فیلسوفی که در این زمینه نقش چشمگیری ایفا کرد، ویلهلم دیلتای بود. او در چهارچوب فلسفه حیات خود سعی کرد ناکارآمدی مقولات فاهمه کانت را در علوم انسانی نشان دهد و همتای مقولات کانت، مقولات حیات را با همان هدف تضمین عینیت، اما در علوم انسانی، به دست دهد. هدف این مقاله مقایسه مقولات در این دو عرصه و تحلیل و بررسی اختلافات و اشتراکات آنهاست.

مقولات در فلسفه کانت و دیلتای تاکنون در آثار مختلفی که از خود این فیلسوفان و درباره آنها به فارسی منتشر شده بررسی شده است. اما تحقیقی درباره مقایسه مقولات فاهمه و مقولات حیات، از منظری که در این مقاله اتخاذ شده تاکنون انجام نشده است و از این حیث موضوع و ایده مقاله جدید به نظر می‌رسد. ما در اینجا نخست آرای کانت را در مورد مقولات به اجمال شرح می‌دهیم و سپس به نقد دیلتای بر نظر کانت و شرح خود او درباره مقولات حیات خواهیم پرداخت. در پایان مقایسه و تحلیل نهایی مطرح خواهد شد. اما پیش از ورود به موضوع مقاله ذکر این نکته لازم به نظر می‌رسد که منظور از عبارت «رویکرد هرمنوتیکی» در عنوان مقاله و تعبیر «نسبت هرمنوتیکی» در متن مقاله، هرمنوتیک به معنای نظریه یا فن تفسیر متن نیست (آن‌طور که نزد شلایرماخر مطرح بود). بلکه این اصطلاح اشاره دارد به رابطه بین دو امری که یکی مبتنی بر دیگری است و در اینجا این دو امر، دو نوع شناخت یا معرفت نسبت به متعلق شناسایی و به تعبیر دقیق‌تر، دو نحوه مواجهه ما با واقعیت قابل شناسایی است که یکی اولیه و مبنا و دیگری ثانویه و اشتقاقی است. در اینجا از این منظر به مقایسه مقولات در آرای کانت و دیلتای پرداخته شده است.

۲. مقولات فاهمه

به نظر کانت شناخت همیشه در قالب احکام بیان می‌شود و این احکام ترکیباتی از مفاهیم و محصول اعمال ترکیبی ذهن و اعمال مفاهیم محض فاهمه بر داده‌های شهود حسی هستند. جستجوی این مفاهیم محض مهم‌ترین وظیفه فلسفه استعلایی است، زیرا فقط از این ره‌گذر است که می‌توان چگونگی امکان شناخت کلی و ضروری را توضیح داد (نقیب‌زاده، ۱۳۸۸، ص ۱۹۶). به علاوه، احکام هم محتوا دارند و هم صورت؛ محتوای احکام از شهود گرفته می‌شود، ولی صورت احکام محصول اعمال ترکیبی‌ای است که ذهن یا فاهمه انجام می‌دهد. بنابراین، ما از طریق بررسی صورت احکام می‌توانیم مفاهیم محض فاهمه را شناسایی کنیم و از آنجا که در منطق صوری ارسطویی، صورت احکام جدای از ماده و محتوای آنها لحاظ می‌شود، کانت با استفاده از این منطق انواع احکام را به دست می‌آورد (Kant, 1998, A 70, B 95) و از انواع حکم مقولات را استخراج می‌کند. این نوع استخراج مقولات «استنتاج متافیزیکی مقولات» نامیده می‌شود.

۲.۱. استنتاج متافیزیکی مقولات

احکام از لحاظ موضوع و محمول بسیار متنوع هستند، ولی همین احکام متنوع از لحاظ نحوه رابطه‌ای که میان موضوع و محمول آنها برقرار است، کاملاً محدود و معین هستند. فاهمه خواه ناخواه در صدور هر حکم برای مرتبط کردن داده‌های شهود حسی به یکدیگر یا مندرج کردن آنها در ذیل مفهوم کلی، عامل پیشینی خاصی را اعمال می‌کند که صورت آن حکم را تشکیل می‌دهد. پس با تحلیل رابطه اسنادی موجود در یک حکم می‌توان نوع و طبقه آن را مشخص کرد، اینکه آن حکم حاصل اطلاق کدام مقوله است. کانت به منظور تقسیم‌بندی احکام نخست

چهار وجهه نظر کلی یعنی کمیت، کیفیت، نسبت و جهت را در نظر می‌گیرد و ذیل هر یک از آنها سه نوع حکم قرار می‌دهد و بدین ترتیب فهرست احکام را به شرح ذیل استنتاج می‌کند:

الف) کمیت: کلی، جزئی، شخصی،

ب) کیفیت: ایجابی، سلبی، عدولی،

ج) نسبت: حمله، شرطی، انفصالی،

د) جهت: ظنی، وقوعی، قطعی (Kant, 1998, A 71, B 96).

کانت مدعی است که این فهرست کامل و جامع صورت‌های حکم است. اما این ادعای او بر اساس دستاوردهای منطق جدید قابل نقد است. به عنوان مثال، اینکه کانت ذیل وجهه نظر «نسبت» فقط احکام حمله و شرطی و انفصالی را گنجانده است، دل‌بخواهانه به نظر می‌رسد؛ زیرا مشخص نیست چرا به احکام عطفی اشاره نشده است (هارتناک، ۱۳۷۶، ص ۵۹). علاوه بر این، بر اساس آنچه در منطق جدید در مورد احکام مطرح شده، کمیت قضایایی مانند «اغلب فلزها سنگین هستند»، «بسیاری از فلزها زنگ می‌زند» یا جهت قضایایی مانند «سقراط می‌داندست که شوکران او را خواهد کشت» در فهرست کانت جایی ندارند. هم‌چنین در جدول احکام، درباره زمان و وجه فعل چیزی گفته نشده است (بونواک، ۱۳۹۵، ص ۹۶ - ۹۷). کانت می‌گوید که این صور احکام خود مفاهیم محض فاهمه نیستند، بلکه آنها در تناظر یک به یک با مفاهیم محض فاهمه یعنی مقولات هستند که آنها را به شرح ذیل به دست می‌دهد:

الف) کمیت: وحدت، کثرت، تمامیت،

ب) کیفیت: واقعیت، سلب، حصر،

ج) نسبت: جوهر و عرض، علت و معلول، مشارکت،

د) جهت: امکان عام و امتناع، وجود و عدم، وجوب و امکان خاص

(Kant, 1998, A 80, B 106).

کانت پس از استخراج مقولات از صورت احکام، به سراغ این مسأله می‌رود که چگونه می‌توان اطلاق و کاربرد مقولات را بر داده‌های شهود حسی توجیه کرد. این مسأله ذیل «استنتاج استعلایی مقولات» مطرح می‌شود.

۲.۲. استنتاج استعلایی مقولات

مسأله‌ای که ذیل عنوان «استنتاج استعلایی مقولات» مطرح می‌شود این است که آیا و چگونه اطلاق مقولات بر داده‌های حسی مجاز و مشروع است؟ (Kant, 1998, A 84 / B 116). در اینجا کانت با استفاده از شاکله‌ی زمان و وحدت استعلایی آگاهی و گذر از آن به این‌همانی فاعل شناسا در طول زمان، به توجیه اطلاق مقولات می‌پردازد؛ یعنی از آنجا که او اعتقاد دارد که همه‌ی تجربه‌ها زمان‌مند است، چنین استدلال می‌کند که شاکله‌ی مقوله همواره خصلت زمان‌مند یا تعین زمان است (Dicker, 2004, p66). این وحدت استعلایی ادراک نفسانی (Transcendental Apperception) عبارت است از اینکه «هر زمانی که واجد تجربه‌ای هستم، این امر را هم می‌توانم بدانم که واجد آن تجربه هستم، و این دانستن معادل است با دانستن اینکه آن تجربه به خودی (Self) تعلق دارد که واجد همه‌ی تجربه‌های دیگر من است» (Guyer, 2006, p84). این «من» یا «خود» در همه‌ی تجربه‌ها یکسان و این‌همان است. درک این وحدت، حاصل تجربه نیست، بلکه استعلایی و مقدم بر تجربه است و در تجربه به‌نحو پیش‌فرض مأخوذ است. حال باید نشان داده شود که این وحدت آگاهی فقط در یک عالم عینی امکان‌پذیر است، یعنی وحدت استعلایی ادراک نفسانی تنها در صورتی ممکن است که فاعل شناسا در همان‌گونه عالمی وجود داشته باشد که مقولات آن عالم را توصیف می‌کنند. هم‌چنین هیچ تجربه‌ی عینی و هیچ‌گونه شناختی از اعیان، جز از طریق ترکیب کثرات داده‌های شهود حسی در یک ادراک نفسانی

امکان پذیر نیست. کانت می نویسد: «کثراتی که داخل در شهودی باشند که من آن را متعلق به خود می دانم، به وسیله ترکیب فاهمه به عنوان اینکه متعلق به وحدت ضروری آگاهی نفسانی است نمودار می گردند؛ و این به واسطه مقولات صورت می گیرد» (Kant, 1998, B 144). بنابراین، هر گونه ترکیب کثرات به واسطه اطلاق مقولات فاهمه صورت می گیرد و فاهمه این کثرات تصورات را در وحدت آگاهی ادراکی گردآوری می کند. هیچ تجربه عینی و هیچ معرفتی از اعیان جز با اطلاق مقولات امکان پذیر نیست. پس، مقولات در کاربرد صحیح خود ناظر به اعیان یعنی دارای دلالت عینی هستند (کاپلستون، ۱۳۸۷، ج ۶، ص ۲۶۹). حال این پرسش مطرح می شود که مقولات فاهمه چه نقشی در اهداف کلی کانت، یعنی تثبیت مبانی علم جدید و نفی امکان مابعدالطبیعی جزمی ایفا می کنند. کانت از بحث خود درباره استنتاج استعلایی نتیجه می گیرد که نظر هیوم درباره لزوم نشأت گرفتن همه تصورات از انطباعات و ناموجه بودن هر تصویری که خاستگاه تجربی آن را نتوان پیدا کرد، خطاست. زیرا مفاهیم محض فاهمه، نه فقط از انطباعات نشأت نمی گیرند، بلکه اطلاق آنها بر داده های حسی کاملاً موجه است و از طریق همین اطلاق تجربه را ممکن می سازند و شناخت ترکیبی پیشینی در اختیار ما می گذارند (دادلی، ۱۳۹۹، ص ۴۵). هم چنین از آنجا که به نظر کانت مقولات نمی توانند جهان را جز از طریق اطلاق بر شهودات حسی بازنمایی کنند، این ادعاهای مابعدالطبیعه دانان عقل گرا، که مقولات می توانند حقایقی درباره جهان از طریق استدلال، بدون رجوع و توجه به تجربه، اثبات کنند (Kaye, 2015, p162) باطل است و مابعدالطبیعه کاملاً پیشینی اقدامی بیهوده و بی فایده است، چون هر شناختی از جهان مستلزم نوعی پیوند با امر خارجی است که به نوبه خود به بازنمایی یک موجود خارجی می انجامد (Kaye, 2015, p164). هم چنان که خواهیم دید، کل پروژه کانت که در بالا به اجمال و بر حسب مقولات فاهمه شرح داده شد، مبتنی است بر دوگانه هایی که بر اساس

نگاه هرمنوتیکی ديلتای به عنوان دو گانه‌های بنیادی زیر سؤال می‌روند و به امری ثانویه و اشتقاقی تبدیل می‌شوند. اما پیش ورود به این بحث، ویژگی‌های مقولات فاهمه را بر می‌شماریم.

۲،۳. ویژگی‌های مقولات فاهمه

بر اساس آنچه گفته شد، ویژگی‌های اصلی مقولات فاهمه را می‌توان به شرح ذیل بر شمرد:

(۱) مقولات فاهمه به حصر عقلی احصاء شدنی و محدودند و تعداد آنها دوازده است که منطبق بر تعداد انواع حکم است و از بررسی صور منطقی احکام در چهارچوب منطق ارسطویی به دست می‌آیند.

(۲) مقولات فاهمه فقط بر آنچه از طریق شهود حسی وارد ذهن می‌گردد، اعمال می‌شوند و لذا اعمال آنها در خارج از قلمروی شهودات حسی فاقد اعتبار عینی و غیر معرفت‌بخش است. کانت از اینجا بی‌اعتباری مابعدالطبیعه جزمی را که در آن این مفاهیم در خصوص امور غیرمأخوذ از حس نظیر خدا و نفس به کار می‌رود، نتیجه می‌گیرد.

(۳) مقولات فاهمه از تجربه به دست نیامده‌اند (Kant, 1998, B 124/A92) بلکه شروط پیشینی و ضروری امکان تجربه و شناخت تجربی‌اند و لذا بر تجربه تقدم منطقی دارند.

(۴) مقولات مفاهیم فطری به معنای دکارتی نیز نیستند؛ زیرا مفاهیم فطری، به عنوان موضوع احکام، قابلیت معرفت‌بخشی و مایایزای عینی دارند، در حالی که مقولات بدون اطلاق بر داده‌های حسی فاقد چنین قابلیت و مایایزایی هستند (see: Kaye, 2015, p221-224).

(۵) مفاهیم محض فاهمه، خود معرفت‌بخش و دارای محتوای شناختی نیستند؛ بلکه قالب‌های تهی و صورت محض هستند و فقط پس از اینکه داده‌های شهود حسی در آن ریخته شود معرفت بخش می‌شوند؛ هم‌چنان که شهودات منهای مقولات و مفاهیم نیز معرفت به دست نمی‌دهند: «افکار بدون محتوا تهی هستند، شهودها بدون مفاهیم کور هستند» (Kant, 1998, A51 / B75).

بنابراین، مفاهیم محض فاهمه، یکی از دو مؤلفه تشکیل دهنده معرفت هستند. آنها مؤلفه درونی و ذهنی معرفت هستند که از ناحیه فاعل شناسا در تشکیل معرفت اعمال می‌شوند.

(۶) مقولات فاهمه در احکام ترکیبی پیشینی ضامن عینیت و ضرورت و کلیت گزاره‌های علمی هستند. بدون چنین مفاهیمی گزاره‌های علم تجربی صرفاً احکام ترکیبی پسینی‌اند که فاقد کلیت و ضرورت مورد انتظار از علم هستند و شکاکیت هیوم در مورد آنها موجه است.

(۷) مقولات فاهمه مانند مقولات ارسطویی با یکدیگر تباین ذاتی دارند، یعنی نسبتی از نوع ابتدای بر یکدیگر و هم‌پوشانی با هم ندارند، به هم دیگر فرو کاستنی نیستند و عملکردهای اساساً متفاوتی دارند.

(۸) در معرفت‌شناسی کانت مقولات برای شناخت عالم طبیعت به کار می‌روند و مختص علوم طبیعی هستند. تفکیکی که در قرن نوزدهم بین عالم طبیعت و عالم حیات مطرح شد و متضمن دو نوع علم متمایز است، در بحث کانت وجود ندارد و همین امر حاکی از محدودیت حوزه اطلاق مقولات است.

(۹) آرای کانت درباره مقولات بر اساس دوگانه‌انگاری حس و فاهمه، پسینی و پیشینی، صورت و ماده، درون و بیرون، و نیز مبتنی بر نگاه اتمیستی و غیرکل‌گرایانه به حس و داده‌های حسی (به پیروی از هیوم) است که این رویکرد اخیر طرح مسأله مقولات را فاهمه ایجاب می‌کند.

(۱۰) کانت تأکید می‌کند که مقولات فاهمه نه مأخوذ از تجربه، بلکه ذاتی ذهن هستند. این بدان معناست که به لحاظ معرفت‌شناختی نسبت ما با عالم خارج اولاً و بالذات از طریق این مقولات برقرار می‌شود.

۳. دیلتای و تمایز علوم طبیعی از علوم انسانی

در قرن نوزدهم دستاوردهای علوم طبیعی در امکان شناخت بسیاری از پدیده‌های طبیعی و تسخیر طبیعت، که همگی حاصل استفاده از روش تجربی تلقی می‌شود، موجب شد تا بسیاری از فلاسفه به این عقیده قائل شوند که این روش را می‌توان در شناخت پدیده‌های انسانی هم به کار گرفت. اما دیلتای ضمن اینکه به کارگیری روش تجربی را برای پدیده‌های طبیعی فاقد شعور و اراده مناسب می‌دید، معتقد بود که چنین روشی در علوم انسانی، که به نظر او موضوع آن تفسیر ظهورات حیات انسان به مثابه موجودی ذی شعور و دارای اراده است، کارآیی ندارد. هدف و دغدغه دیلتای یافتن مبنا و تأسیس روشی عام برای علوم انسانی است که مختص این علوم باشد. او برای دستیابی به این هدف، ابتدا باید مشخص می‌کرد چه نوع فهم و شناختی متناسب با تفسیر پدیده‌های انسانی است؟ بنابراین، او به جای نظریه شناخت در فلسفه کانت، نظریه تفسیر یا هرمنوتیک را، که عبارت است از روش‌شناسی علوم انسانی، قرار می‌دهد و متناظر با نقد عقل محض، نقد عقل تاریخی را می‌گذارد. لذا دیلتای هم‌چون کانت باید مقولاتی را که عقل تاریخی در تفسیر ظهورات حیات انسان به کار می‌گیرد، کشف و ارائه کند. اما پیش از شرح و بررسی این مقولات، توضیح مفهوم کلیدی «تجربه زیسته»، که مبنای تمایزگذاری دیلتای بین علوم انسانی و علوم طبیعی است و نیز اشاره به نقدهای دیلتای بر کانت به عنوان مقدمه ورود به مبحث مقولات حیات لازم به نظر می‌رسد.

دیلتای تمایز بین علوم طبیعی و علوم انسانی را بر اساس تمایزی که بین تجربه بیرونی و تجربه زیسته (Erlebnis) می‌گذارد، توضیح می‌دهد. تجربه بیرونی همانی است که در آن طبیعت را به عنوان امری تابع نسبت‌های علی درمی‌یابیم و تجربه زیسته آن است که در آن از خود به عنوان یک عامل دارای حیات، مختار و مکلف آگاه می‌شویم. خصوصیات بارز متعلقات تجربه بیرونی

یعنی امتداد مکانی و موجیت مکانیکی با وحدت ترکیبی آگاهی، مسئولیت اخلاقی و اختیار که در تجربه زیسته می‌یابیم، در تعارض هستند. بر همین اساس می‌توان حدود علوم طبیعی را ترسیم کرد و ضرورت به کارگیری روش‌هایی غیر از روش علوم طبیعی را در حیطه‌هایی غیر از حیطه علوم طبیعی دریافت. تجربه زیسته و فهم ظهورات حیات، ما را به جهان روح بشر، که همان جهان انسانی - تاریخی - اجتماعی است و موضوع علوم انسانی است، رهنمون می‌سازد. نظام علوم انسانی مبتنی بر نسبت بین تجربه زیسته و فهم است. شناخت محتوای تجربه زیسته از طریق تفسیر ظهورات یا تعیین یافتگی‌های حیات صورت می‌پذیرد. همین‌طور، تجربه امر جزئی و فردی مبتنی است بر شناخت عام که ذاتی آن است، شناختی که خود مستلزم فهم است. فهمیدن بخشی از سیر تاریخی حوادث تنها از طریق ربط دادن این بخش به کل تکمیل می‌شود، همان‌طور که بررسی یک کل تاریخی مستلزم درک اجزای تشکیل‌دهنده و متحدشده آن است (Dilthey, 2002, p174). این همان مضمون دور هرمنوتیکی است. معلوم کردن این تاریخ‌مندی نتایجی هرمنوتیکی دربردارد که بر اساس آن دیگر نمی‌توان تفسیر را امری غیرتاریخی فرض کرد و به تبیینی که منحصرأ مبتنی بر مقولات علمی است، قانع بود. پس این تجربه در چهارچوب مقولات علمی فهمیده نمی‌شود و باید مقولاتی تاریخی را مطرح کرد که متناسب با خصلت تجربه زیسته باشند (Palmer, 1980, p111). بدین ترتیب، دیلتای مقولات حیات را از طریق نقد نظر کانت درباره مقولات و متناظر با مقولات فاهمه نزد کانت مطرح می‌سازد.

۳,۱. نقد دیلتای بر کانت

انتقاد دیلتای از کاستی‌های مقولات کانت در چهارچوب نقد عام‌تر او بر فلسفه کانت قابل فهم است، نقدی که آماج آن طیفی از مسلمات و مفروضات فلسفه کانت از صورت‌گرایی و پیشینی‌گرایی تا انواع دوگانه‌گرایی‌ها را دربرمی‌گیرد. دیلتای تلقی کانت از عقل محض را نمی‌پذیرد

و در عین حال خود را ادامه دهنده راه کانت می‌داند و می‌نویسد: وظیفه ما عبارت است از «ادامه دادن راه کانت برای تأسیس یک علم تجربی درباره ذهن انسان با همکاری محققان دانش‌های دیگر؛ [و] کشف قوانینی که پدیدارهای اجتماعی، فکری و اخلاقی را مشخص می‌کنند. این شناخت قوانین منشأ همه قدرت انسان نسبت به پدیده‌های روحی نیز است» (Dilthey, 1990, p27). اما او دوگانگی کانتی بین آنچه به ذهن اندیشنده داده می‌شود یعنی داده‌های حسی و فعالیت خود اندیشه یا تفکر، یعنی اعمال مقولات فاهمه را مورد انتقاد قرار می‌دهد و رد می‌کند. به نظر ديلتای عقل و تجربه را نمی‌توان از هم تفکیک کرد و کل این ساختار مندرج در زندگی و تجربه است که خود را از طریق صورت‌ها، اصول و مقولات تفکر نشان می‌دهد. در نتیجه معرفت‌شناسی حقیقتاً متعالی و محض ناممکن است. زیرا معرفت جزئی از تجربه تفردیافته شخص از زندگی است. هر معرفتی و هر فلسفه‌ای از جمله معرفت‌شناسی بخشی از تجربه شخصی است و به معنای دقیق کلمه ریشه در زمان و تاریخ دارد (Bulhof, 1980, p145). ديلتای بر همین اساس دوگانگی صورت-محتوا در فلسفه کانت را نیز زیر سؤال می‌برد و صورت را همواره نهفته در محتوا می‌داند. جدا کردن صورت از محتوای حسی مستلزم نوعی جهش یا طفره است که ديلتای به آن اعتراض می‌کند (Makkreel, 1992, p126). اما ديلتای قصد دارد سطح بنیادی‌تری از این دوگانگی‌ها را آشکار کند و به همین علت، «من وظیفه بنیادی هر تأملی درباره علوم انسانی را نقد عقل تاریخی می‌نامم. مسأله‌ای که برای عقل تاریخی باید حل کرد در نقد کانتی به صورت کامل مطرح نشد. کانت مسأله نقد را اولاً با رجوع به ارسطو، یعنی اینکه شناخت مفهومی در حکم حاصل می‌شود، مشخص کرد» (Dilthey, 2002, p297). البته ديلتای تحلیل کانت از معرفت علمی را دستاوردی بزرگ می‌داند، اما همان‌طور که ملاحظه می‌شود جای معرفت‌شناسی تاریخ، نقد عقل تاریخی، را در کار او خالی می‌دید (Dilthey, 2002, p214).

در واقع دیلتای، درصدد به انجام رساندن کاری بود که با کار کانت در زمینه تحکیم مبانی علوم طبیعی قابل مقایسه است. بدین ترتیب، وی برای اثبات عینیت احکام و یافته‌های علوم انسانی، یعنی، اثبات واقعیت داشتن و اعتبار آنچه در تجربه زیسته داده می‌شود، باید ارزش عینی مقولات جهان روح بشر را نشان می‌داد (Dilthey, 2002, p218). در اینجا شرح دیلتای از مقولات را به اجمال بررسی می‌کنیم.

۳،۲. مقولات حیات

دیلتای درباره تلقی خود از «مقوله» می‌نویسد: «محمولاتی که به اشیاء نسبت می‌دهیم، انواع یا حالت‌های فهم را دربرمی‌گیرند. من مفاهیمی را که این حالت‌ها را مشخص می‌کنند مقولات می‌نامم» (Dilthey, 2002, p214). این «اشیاء» در اصطلاح دیلتای همان ظهورات حیات هستند که در علوم انسانی تفسیر می‌شوند. به نظر او این محمولات عام ریشه در تجربه زیسته دارند و زندگی روح برحسب این محمولات قابل تشخیص و توصیف است، یعنی آنها مقولات زندگی روح هستند. دیلتای شرح حال‌های خودنوشت (Autobiography) را برای دستیابی به مقولات زندگی مناسب و درخور توجه می‌داند، زیرا این شرح حال‌ها مستقیم‌ترین اظهارها و تفسیرهایی درباره زندگی هستند (Dilthey, 2002, p221-223). می‌توان نقش شرح حال‌های خودنوشت را در فلسفه دیلتای با نقش انواع صور احکام در فلسفه کانت مقایسه کرد. زیرا کانت انواع صور احکام را حاوی مقولات فاهمه می‌پنداشت و دیلتای شرح حال‌های خودنوشت را برای دستیابی به مقولات زندگی مناسب می‌دانست.

دیلتای مقولات را به دو دسته صوری (Formal) و واقعی (Real) تقسیم می‌کند. مقولات صوری از اعمال منطقی اولیه‌ای نشأت می‌گیرند که در هر نوع درکی دخیل‌اند. دیلتای می‌نویسد: «مقولات صوری تعبیراتی انتزاعی هستند برای اعمال منطقی تمایزگذاری، یکسان کردن، درک

مراتب تفاوت، ربط دادن و جدا کردن» (Dilthey, 2002, p218). به عبارت دیگر، مقولات صوری با همه انواع تجربه، اعم از پیش‌اعلمی و علمی نسبت دارند و از انواع اولیه تفکر از قبیل مقایسه کردن و تمایزگذاری نشأت می‌گیرند. وحدت و کثرت، این‌همانی و اختلاف، شدت و نسبت مقولاتی صوری هستند که بین علوم طبیعی و علوم انسانی مشترک‌اند (Makkreel, 2005, p82). این مقولات، برخلاف آنچه کانت می‌گفت، پیشینی نیستند، بلکه پیشاپیش در تفکر اولیه پدیدار می‌شوند و اعتبار خود را در مراحل بالاتر، در فکر استدلالی، تثبیت می‌کنند. «آنها شرایط صوری فهم [به نحو عام هستند] همان‌طور که شرایط صوری شناخت مفهومی، هم برای علوم انسانی و هم برای علوم طبیعی، هستند» (Dilthey, 2002, p219).

مقولات واقعی، برعکس مقولات صوری، در علوم طبیعی و علوم انسانی کاربرد مشترک ندارند. «هیچ مقوله واقعی نمی‌تواند مدعی باشد اعتباری را که در علوم طبیعی دارد، در علوم انسانی نیز دارد» (Dilthey, 2002, p219). اگر روش انتزاعی بیان شده در یک مقوله واقعی علوم طبیعی بخواهد به علوم انسانی منتقل شود، علوم طبیعی از محدوده خود فراتر می‌رود؛ همین‌طور است اگر علوم طبیعی بخواهند یک شبکه روحی را به طبیعت نسبت دهند. برای مثال، مقوله علیت به معنایی که در علوم طبیعی معتبر است در جهان تاریخی وجود ندارد. علیت در علوم طبیعی مطابق قوانین ضروری است، در حالی که تاریخ فقط نسبت‌های اثرگذاری و اثرپذیری یا کنش و واکنش را می‌شناسد (Dilthey, 2002, p219). بر طبق نظر دیلتای، کنش و واکنش در جهان تاریخی تابع اراده و احساس و شناخت انسان و عاری از هرگونه ضرورت مکانیکی است. یا به‌عنوان مثال، زمان در علوم طبیعی یک صورت نامتناهی است که به‌طریقی یکنواخت آشکار می‌شود، در حالی که در علوم انسانی، زمان یک ساختار متناهی معطوف آینده‌ای است که بر

اساس آنچه از گذشته به‌خاطر آورده می‌شود، شکل می‌گیرد (Makkreel, 2005, p83). این زمان به‌عنوان زمان‌مندی (Temporality) نخستین تعین مقولی حیات است.

۳.۳. مقوله زمان

نزد دیلتای، زمان اولین تعین مقولی زندگی و بنیادی‌ترین تعین برای تعینات دیگر است و درواقع همان زمان‌مندی مندرج در زندگی است. «زندگی و اعیان خارجی محاط در آن، در نسبت‌های همزمانی، توالی، فاصله زمانی، استمرار و تغییر اشتراک دارند» (Dilthey, 2002, p214 - 215). و زمان به‌عنوان پیشرفت بی‌وقفه زمان حال تجربه می‌شود که پیوسته بین گذشته و آینده در سیلان است. زمان حال پیوسته به گذشته، و زمان آینده همواره به حال تبدیل می‌شود. زمان حال پُری یا غنای لحظه‌ای از زمان است که با واقعیت پر شده است. این خاصیت پر بودن از واقعیت با وجود اینکه پیوسته با تغییر محتوای تجربه زیسته در حال تغییر است، همواره ثابت می‌ماند. زمان حال هرگز نیست. آنچه به‌عنوان زمان حال تجربه می‌شود، همواره حاوی خاطره چیزی است که اندکی پیش حاضر بوده است. زمان همان رودخانه هراکلیتوسی است که دوبار در آن نمی‌توان پا گذاشت (Dilthey, 2002, p216). چنانکه پیداست زمان برای دیلتای مقوله‌ای سیال و پویا است که فاعل فهم بی‌وقفه در آن مستغرق است؛ به تعبیر دقیق‌تر، زمان مقوله‌ای است که با آن سیالیت و پویایی زندگی از درون تجربه می‌شود نه امری انتزاعی و ایدئال و پیشینی و صوری. دیلتای می‌نویسد: «این عقیده که زمان صرفاً یک امر ایدئال است، در علوم انسانی هیچ معنایی ندارد» (Dilthey, 2002, p215-216). نکته مهم درباره این تلقی دیلتای از زمان این است که زمان مورد نظر او در تضاد با زمان مد نظر کانت یا زمان فیزیکی نیست، بلکه زمانی که دیلتای از آن سخن می‌گوید متعلق تجربه زیسته است که بنیاد تلقی‌ها و تجربه‌های دیگر از زمان

است و نسبت بین این دو از نوع نسبت امر اولیه به ثانویه، یا نسبت اولاً و بالذات به ثانیاً و بالعرض است نه نسبت بین دو امر متقابل و متضاد.

۳،۴. مقوله واقعیت و امکان

تجربه زیسته زمان محتوای زندگی ما را در تمام جهات تعیین می‌کند و مقوله واقعیت و امکان با ابعاد سه‌گانه زمان‌مندی نسبت دارد. به این صورت که «وقتی به گذشته نگاه می‌کنیم منفعل هستیم، یعنی نمی‌توانیم آن را تغییر دهیم. ... اما در وضعیت‌مان به آینده فعال و آزادیم» (Dilthey, 2002, p215)، یعنی امکان‌های بی‌شماری پیش‌روی خود می‌یابیم که می‌توانیم از بین آنها دست به انتخاب بزنیم. علاوه بر این، «زمان حال عبارت است از غنای لحظه‌ای از زمان که با واقعیت پر می‌شود. ... این پر شدن از واقعیت که مشخصه زمان حال است پیوسته برقرار است» (Dilthey, 2002, p215). در اینجا است که «مقوله واقعیت که از زمان حال حاصل می‌شود با مقوله امکان [که با آینده نسبت دارد] پیوند می‌خورد» (Dilthey, 2002, p215). بدین ترتیب، مقوله واقعیت و امکان را بر حسب مقوله زمان می‌توان تعیین می‌شود؛ واقعیت داشتن همان بودن و زیستن در زمان حال و حالت انفعال نسبت به گذشته غیرقابل تغییر است و مقوله امکان نیز با حالت‌های متنوع و بی‌شماری که در زمان آینده پیش‌روی ما هستند، مرتبط است. هم‌چنان‌که ملاحظه می‌شود، ديلتای مقوله واقعیت و امکان را از زمانمندی تجربه زیسته استخراج می‌کند. اما پرسشی که در اینجا مطرح می‌شود این است که این مقوله چه نسبتی به واقعیت و امکان خارجی، که در جدول مقولات کانت آمده، دارد. در کانت مقوله واقعیت از حکم ایجابی استخراج می‌شود و حاکی از نوعی نازمان‌مندی است، درحالی‌که امکان به معنای امکان عام (و امتناع) از حکم ظنی و امکان به معنای امکان خاص (و ضرورت) از حکم قطعی به دست می‌آید. اما آنچه در تلقی ديلتای از واقعیت و امکان نقش ایفا می‌کند، موقعیت‌مندی زمان‌مند انسان و

نقش اراده و انتخاب اوست. انسان از حیث مقوله واقعیت منفعل و بی اختیار است، اما بر حسب امکان فعال و مختار است. اما در کانت واقعیت و امکان ربطی به زمان مندی و موقعیت مندی انسانی ندارند و این دو مقوله به شرط کاربرد موجه، حقایق خارجی و غیر مرتبط با اراده انسانی را بازنمایی می کنند. به این ترتیب است که دیلتای بر خلاف کانت واقعیت و امکان در کیفیت تجربه زیسته انسانی جستجو و کشف می کند.

۳,۵. مقوله به هم پیوستگی اجزاء و کل

وابستگی متقابل اجزاء و کل، یکی از ویژگی های فهم و تفسیر در هرمنوتیک است. به این معنا که از یک سو درک کل یک عبارت وابسته به درک تک تک اجزای آن عبارت است و از سوی دیگر فهم اجزای آن عبارت بدون فهم کل آن امکان پذیر نیست. دیلتای این دور هرمنوتیکی را در سطحی بنیادی تر بر خود حیات به مثابه یک کل و اجزای آن، که تجربه های زیسته است اطلاق می کند. به نظر وی، جریان زندگی از اجزائی به نام تجربه زیسته تشکیل شده که از درون با هم پیوند دارند و «هر تجربه زیسته ای مرتبط با یک خویشتن (Self) است که آن تجربه جزئی از آن است [و] این تجربه پیوندی ساختاری [یا ذاتی] با اجزای دیگر دارد تا یک شبکه نسبت ها تشکیل دهند» (Dilthey, 2002, p217). هر چیزی که به روح (Spirit) به عنوان مبدأ حیات مربوط باشد، این به هم پیوستگی یک شبکه نسبت ها را نشان می دهد. بدین ترتیب، مقوله به هم پیوستگی نیز از خود زندگی، به مثابه یک کل سر بر می آورد و «ما این به هم پیوستگی یک شبکه را از طریق وحدت آگاهی، که شرط هرگونه درکی است، درک می کنیم» (Dilthey, 2002, p217). در اینجا دیلتای به این نکته اشاره می کند که «این به هم پیوستگی بر حسب مقوله جامع تری درک می شود که صورتی از حمل است و بر کل واقعیت قابل اطلاق است [و عبارت است از مقوله] نسبت کل و اجزاء» (Dilthey, 2002, p217). بدین ترتیب، دیلتای با توسل به

مقوله نسبت کل و اجزاء از تلقی اتمیستی و پوزیتیویستی از حیات گذر می‌کند و به مرتبه بنیادی - تر از درک حیات قائل می‌شود که موضوع علوم انسانی است. او بر این اساس روش مختص علوم طبیعی را برای مطالعه این سطح از حیات و ظهورات آن ناکافی و ناکارآمد می‌داند. البته این دو سطح مذکور نه در تعارض با یکدیگرند و نه هم‌تا و هم‌رتبه‌اند، بلکه نسبت آنها از سنخ روبنا و زیربناست. شاهد این مدعا این است که خود علم طبیعی و روش آن جزء ظهورات حیات‌اند که درک آنها مبتنی است بر به‌کارگیری مقولات از جمله مقوله نسبت کل و اجزاء.

۳،۶. مقوله نیروی مولد یا قدرت

در علوم انسانی، نیرو عبارت از تأثیری است که هر تجربه‌ای در تعیین تجربه‌های بعدی دارد، مثلاً خاطره‌ای که بر تجربه‌ها و اعمال فعلی ما تأثیر می‌گذارد یک نیرو به‌شمار می‌آید. پس همه عواملی که به اتخاذ تصمیم منجر می‌شوند و خود این تصمیم اگر عملی شود نیرو هستند (Hodges, 1952, p271 – 272). هنگامی که ما به دنبال یک غایت، وجود خود را بسط و به سوی آینده گسترش می‌دهیم، با امکان‌های متنوعی مواجه خواهیم شد که در میان آنها دست به انتخاب می‌زنیم و یکی از آن امکان‌ها را برای خود محقق می‌کنیم و امکان‌های دیگر را کنار می‌گذاریم. این غایت که به این شیوه شکل می‌گیرد، چیز تازه‌ای را وارد قلمرو واقعیت می‌کند که قبلاً وجود نداشته است. اما آنچه در اینجا مطرح است نوعی فشار و کشش یا جهت‌یافتگی به سوی یک هدف است، یا بروز قصد و نیتی است برای تحقق بخشیدن به چیزی که پیش از این واقعیت نداشته است. «مادام که به‌هم‌پیوستگی حیات چنین زنجیره‌هایی را ایجاد می‌کند، می‌توان آن را نیروی مولد نامید» (Dilthey, 2002, p224). به نظر دیلتای، هر زندگی فردی متمایزی یک نیروی مولد است که در عین حال با سایر نیروهای مولد تعامل دارد. با تکیه بر این مقوله است که ما تحمیل خود را بر اشیاء و دیگران تجربه می‌کنیم و از تأثیرات آنها بر خود آگاه

می‌شویم. این مقوله با مقوله علیت در علوم طبیعی خویشاوندی دارد (واعظی، ۱۳۸۰، ص ۱۱۲ - ۱۱۳). تفاوت نیروی مولد و علیت در طبیعت و علوم طبیعی و به‌عنوان یکی از مقولات فاهمه در این است که در علیت طبیعی یک ضرورت تخلف‌ناپذیر مندرج است که فاقد غایت و هدف است. اما درباره نسبت بین این دو نوع مقوله نیز مجدداً باید این نکته را اشاره کنیم که نه تقابل کاملی بین آنها هست و نه هم‌ارزی. زیرا خود درک مفهوم علیت طبیعی، چه به‌عنوان یکی از مقولات فاهمه کانت، چه به صورتی پیشاکانتی آن اولاً و بالذات بر تجربه زیسته نیروی مولد مبتنی است. چه‌بسا اگر مقوله‌ای به‌نام نیروی مولد در کار نبود، اجزای واقعیت چنان‌که هیوم می‌پنداشت، فاقد پیوند ضروری تصور می‌شد و ما از شناخت علمی آن بی‌بهره بودیم. کانت با توسل به مقوله علیت در مرتبه‌ای به هیوم پاسخ می‌دهد، اما خود آن در سطحی بنیادی‌تر مبتنی بر مقوله بنیادی‌تر نیروی مولد است که در تجربه زیسته درک می‌شود.

۳،۷. معنا، ارزش و غایت

دیلتای سه مقوله معنا، ارزش و غایت را متضایف با سه تعیین زمان تلقی می‌کند. به این صورت که مقوله معنا در حافظه پدید می‌آید و با شناخت گذشته و تاریخ ارتباط دارد. مقوله ارزش مربوط به زمان حال است و مقوله غایت از اراده یا خواستی نشأت می‌گیرد که معطوف به آینده است (Hodges, 1952, p272 - 273)، و از طریق آن در آینده سهم می‌شویم (واعظی، ۱۳۸۰، ص ۱۱۳). به عبارت دیگر، معنا به‌هم‌پیوستگی زندگی را بر پایه نسبت بین گذشته و حال بیان می‌کند. از نظرگاه ارزش، زندگی به‌عنوان کثرتی از آنات با ارزش، که می‌توان آنها را در مجاورت هم قرار داد، مورد داوری قرار می‌گیرد و از جنبه غایت، هر چیزی در خلال زندگی متمایل است که تابع یک «آن» آینده باشد. از این سه مقوله، معنا جایگاه ممتازی در نظر دیلتای دارد، زیرا مقولات ارزش و غایت، نحوه‌هایی هستند برای اینکه اشیاء را معنادار تلقی کنیم

(Makkreel, 1992, p381). علاوه بر این، مقوله معنا جامع همه مقولات دیگر است که می‌توان زندگی را بر حسب آن درک کرد (Dilthey, 2002, p252). به عبارت دیگر، معنا مهم‌ترین مقوله در فلسفه حیات ديلتای و وجه مشترک مقولات دیگر به شمار می‌آید که مقولات دیگر در پرتوی آن تفسیر می‌شوند.

۳.۸. ویژگی‌های مقولات حیات

- (۱) از آنجا که حیات واقعیتی پویا و در حال سیلان دائم است، با مقولاتی که یک‌بار برای همیشه تعیین شوند قابل فهم نیست. بنابراین، مقولات حیات قابل احصاء و معدود نیستند.
- (۲) این مقولات بر آنچه در تجربه زیسته و حیات آگاهانه و سیال و ارادی داده می‌شود، اطلاق می‌شوند و بنابراین قرار است برای فهم ظهورات چنین حیاتی به کار بروند.
- (۳) مقولات حیات از تجربه حسی به دست نیامده‌اند و مقدم بر چنین تجربه‌ای هستند، اما پیشینی بودن آنها به معنای صوری بودن آنها نیست. در حقیقت، به سطحی بنیادی‌تر از تجربه علمی و مقولات آن اشاره دارند که همان سطح پیشاحملی و پیشاگزاره‌ای است.
- (۴) مقولات حیات مفاهیم فطری به معنای دکارتی نیستند؛ زیرا مفاهیم فطری اشاره به واقعیت‌های متافیزیکی خارجی دارند و دارای مایازای عینی هستند، در حالی که مقولات حیات فاقد چنین مدلول‌هایی هستند و بر تجربه زیسته اطلاق می‌شوند.
- (۵) مقولات حیات قالب‌های صرفاً تهی نیستند، زیرا اصولاً به سطح معرفت گزاره‌ای تعلق ندارند و در اینجا تفکیک صورت از محتوا و فاعل شناسا از متعلق شناسایی و سایر دوگانه‌های کانتی مطرح نمی‌شود.

(۶) مقولات حیات بناست ضامن عینیت و کلیت گزاره‌های علوم انسانی باشند. به نظر دیلتای بدون چنین مفاهیمی گزاره‌های علوم انسانی فاقد عینیت و کلیتی هستند که گزاره‌های علوم طبیعی از آن برخوردار است.

(۷) مقولات حیات تباین ذاتی با یکدیگر ندارند و نوعی نسبت ابتنا، درهم‌تنیدگی، هم‌پوشانی و انسجام درونی بین آنها برقرار است. نسبت‌های موجود بین مقولات حیات شبکه‌ای تشکیل می‌دهد که از طریق آن می‌توانیم به درک و فهم زندگی نائل آییم.

(۸) در معرفت‌شناسی هرمنوتیکی دیلتای، بین عالم طبیعت و عالم حیات تمایز گذاشته می‌شود و مقولات حیات برای شناخت ظهورات حیات به کار می‌روند مختص علوم انسانی هستند. محدودیت حوزه اطلاق مقولات حیات مربوط به مرتبه‌ای است که این مقولات در آن به کار می‌روند.

(۹) آرای دیلتای درباره مقولات در سطحی بنیادی‌تر از دوگانه‌انگاری حس و فاهمه، پسینی و پیشینی، صورت و ماده، درون و بیرون مطرح شده و نیز مبتنی بر نگاه غیراتمیستی و کل‌گرایانه به داده‌های تجربه زیسته است.

(۱۰) دیلتای تأکید می‌کند که مقولات فاهمه از تجربه نشأت نمی‌گیرند، بلکه در ذات خود زندگی نهفته‌اند. این بدان معناست که به لحاظ معرفت‌شناختی نسبت ما به عنوان فاعل شناسا با عالم خارج به عنوان متعلق شناسایی، یک نسبت اولیه و بنیادی نیست. بلکه مقدم بر چنین دوگانگی و نسبتی نوعی یکپارچگی بنیادی وجود داد که در تجربه زیسته درک می‌شود.

۴. مقایسه مقولات کانت و دیلتای

اگرچه دیلتای در بحث خود درباره مقولات، الگویی کانتی دارد، اما آنها با دو هدف متفاوت بحث مقولات را مطرح کرده‌اند. هم‌چنان که گذشت، هدف کانت تثبیت مبانی علم جدید و

اثبات بی‌اعتباری مابعدالطبیعه جزمی بود. اما هدف اصلی ديلتای ارائه نوعی روش‌شناسی برای علوم انسانی بود که گزاره‌های این علوم را از حیث کلیت و عینیت به سطح قضایای علوم طبیعی ارتقا ببخشد، بی‌آنکه سیالیت و پویایی ذاتی حیات، قربانی قطعیت موجبیت گرایانه مورد انتظار در علوم طبیعی بشود. در اینجا به اقتضای موضوع مقاله فقط به مقایسه نظر کانت و ديلتای درباره مقولات به ترتیب ویژگی‌های پیش‌گفته از منظری پدیدارشناختی-هرمنوتیکی می‌پردازیم.

(۱) مسأله تعداد مقولات: کانت دوازده مقوله را از دوازده صورت حکم استخراج می‌کند و این تعداد مقولات را کامل می‌داند: «جدول [مقولات] به‌طور کامل حاوی همه مفاهیم اولیه فاهمه و حتی صورت یک دستگاه مفاهیم در فاهمه انسان است و در نتیجه راهنمایی درباره همه جنبه‌های یک علم نظری پیشنهادی و حتی نظم آن را به دست می‌دهد» (Kant, 1998, B 110). علت محدودیت و معدودیت مقولات فاهمه، تعداد احکام بر طبق منطق ارسطویی است که مورد تأیید کانت و به حصر عقلی دوازده‌تاست. هم تعداد مقولات کانت و هم نقش و کارکرد آنها همواره مورد بحث و انتقاد فلاسفه و مفسران، از جمله ديلتای، بوده است. اما هم‌چنان که گذشت، ديلتای بین مقولات صوری و مقولات واقعی تمایز می‌گذارد. به نظر او مقولات فاهمه کانت صوری هستند و هدف‌شان نظم و سامان بخشیدن به داده‌های شهود حسی است و در واقع نقش صورت-بخشی دارند. در مقابل، مقولات حیات، که مقولات واقعی هستند، بنیاد و ریشه مقولات صوری هستند و احصاء شدنی و قابل تعریف دقیق نیستند. علت این امر آن است که این مقولات ریشه در پویایی و به‌هم‌پیوستگی و کلیت تجزیه‌ناپذیر حیات دارند و این امور را چون امری پیشاگزاره-ای است، نمی‌توان با حصر عقلی تعیین کرد. علاوه بر پویایی و سیالیت حیات، که به ديلتای این امکان را نمی‌دهد جدول کاملی از مقولات حیات به دست بدهد، او با سطح عمیق‌تری از تجربه موسوم به «تجربه زیسته» سروکار دارد که آن تجربه‌ای که کانت از آن سخن می‌گوید اشتقاقی

از آن است. بنابراین، دیلتای نه ادعایی درباره احصای کامل مقولات دارد، نه چنین احصایی را ممکن می‌داند: «تعداد چنین مقولاتی را نمی‌توان تعیین کرد و نسبت آنها را نمی‌توان به یک صورت منطقی فروکاست» (Dilthey, 2002, p252).

(۲) مسأله اطلاق مقولات: کانت مقولات فاهمه را قالب‌های تهی می‌دانست که بر داده‌های شهود حسی قابل اطلاق‌اند و از ره‌گذر چنین اطلاقی است که معرفت معتبر به‌دست می‌آید. در نتیجه، اطلاق مقولات بر اموری غیر از شهودات حسی به احکام فاقد محتوای معرفت‌بخش و انواع مغالطات و تعارضات می‌انجامد. این عقیده کانت ریشه در تلاش او در اتخاذ مزایای تجربه‌گرایی و عقل‌گرایی و در عین حال پرهیز از خطاهای این دو رویکرد دارد، امری که یاری‌رسان دو هدف پیش‌گفته کانت است. به‌نظر کانت فقط از ره‌گذر چنین تلاشی است که می‌توان بر مابعدالطبیعه جزمی خط بطلان کشید و مابعدالطبیعه جدیدی را، که همان نقد استعلایی عقل است جایگزین آن کرد. از نقد استعلایی عقل تا نقد عقل تاریخی دیلتای فاصله چندانی نیست. دیلتای بر خلاف کانت بحثی تحت عنوان «استنتاج متافیزیکی مقولات» و «استنتاج استعلایی مقولات» درباره استخراج مقولات و توجیه اطلاق آنها مطرح نکرده است. از تأکید او بر تجربه‌های زیسته و نقش آنها در روش‌شناسی علوم انسانی معلوم می‌شود که مقولات حیات بر آنچه به تجربه زیسته و حیات آگاهانه و ارادی انسان داده می‌شود، اطلاق می‌شوند. اما درباره اطلاق آنها بر غیر اینها چه می‌توان گفت؟ با توجه به سطح بنیادی‌تر مقولات حیات در مقایسه با مقولات فاهمه و رفع دوگانگی ماده یا محتوا و صورت در تجربه زیسته و مقولات حیات، به نظر می‌رسد که این مقولات همواره اولاً و بالذات بر همان داده‌های حیات ارادی و آگاهانه اطلاق می‌شوند و حتی وقتی مثلاً مقوله زمان را بر امور دیگری اعمال می‌کنیم، با توجه به ابتدای همه تجربه‌های زمانی بر مقوله زمان، همان زمان تجربه زیسته را به طرزی غیرمستقیم به کار گرفته‌ایم و هم‌چنان

با یکی از مشتقات آن سروکار داریم، حتی اگر از این امر غافل باشیم. هدف ديلتای جلب توجه به همین واقعیت بنیادی است که به نظرش کانت از آن غافل بوده است.

(۳) مسأله پیشینی بودن مقولات: کانت مقولات را صورت‌های پیشینی فاهمه و شرط ضروری امکان تجربه می‌داند. «پیشینی» در اصطلاح کانت، به معنای عدم ابتدا بر تجربه و فقدان محتوای تجربی، و تجربه، همان تجربه حسی است. پس، پیشینی بودن در نظر کانت، به معنای صوری بودن و تضمین‌کننده کلیت نیز است. با توجه به فرض اساسی معرفت‌شناسی کانت مبنی بر دوگانگی ماده و صورت معرفت، یا مؤلفه‌های پیشینی و پسینی شناخت، طبیعی است که امر پیشینی به تنهایی معرفت‌بخش نباشد و همواره برای معرفت‌بخشی نیازمند ماده و محتوایی باشد که خودش فراهم نکرده است. اما ديلتای در سطحی دیگر می‌اندیشد. مقولات حیات ديلتای به این معنا که از تجربه مورد نظر کانت اخذ نشده‌اند، پیشینی هستند، اما مستقل از هر نوع تجربه‌ای نیستند. این مقولات تجربه‌های زیسته را توصیف می‌کنند و از متن و بطن حیات گرفته می‌شوند و در ماهیت زندگی به مثابه یک کل نهفته‌اند. به این معنا مقولات حیات هم بر دوگانگی‌های معرفت‌شناختی کانتی تقدم دارند و هم به تنهایی معرفت‌بخش‌اند.

(۴) مسأله فطری بودن مقولات: مقولات فاهمه مفاهیم فطری به معنای دکارتی نیستند؛ زیرا مفاهیم فطری اولاً به واقعیت‌های متافیزیکی خارجی اشاره دارند و در نتیجه دارای مایایزی عینی هستند و ثانیاً قابلیت معرفت‌بخشی دارند؛ در حالی که مقولات فاهمه صرفاً قالب‌های تهی هستند و بدون اطلاق بر داده‌های حسی، مایایزی عینی و قابلیت معرفت‌بخشی ندارند. مقولات حیات نیز مفاهیم فطری نیستند؛ زیرا فاقد چنین مدلول‌های متافیزیکی هستند و فقط بر تجربه زیسته اطلاق می‌شوند.

(۵) مسأله تهی بودن و صوری بودن: بر اساس دوگانگی معرفت‌شناختی ماده و صورت و با توجه به نقش آفرینی دو قوه حس و فاهمه در ایجاد معرفت از دیدگاه کانت، مقولات فاهمه باید قالب‌های تهی معرفت باشند که فقط صورت‌بخش داده‌های شهود حسی هستند و خودشان به تنهایی شناختی به دست نمی‌دهند. اما هم‌چنان که گفته شد، مقولات حیات را نمی‌توان صوری و تهی و غیرمعرفت‌بخش دانست.

(۶) مسأله ضامن عینیت و کلیت بودن: مقولات فاهمه قرار است ضامن عینیت و کلیت قضایای ترکیبی پیشینی در علوم طبیعی باشند. کانت مفاهیمی را که مابعدالطبیعه‌دانان اوصاف عالم خارج، اعم از مادی و غیرمادی، تلقی می‌کردند، قالب‌های تهی فاهمه فاعل شناسا و صرفاً قابل اطلاق بر داده‌های حسی تلقی می‌کرد تا از این ره‌گذر هم اعتبار مابعدالطبیعه جزمی را زیر سؤال ببرد و هم سازوکار عینیت و کلیت گزاره‌های علمی را ترسیم و تضمین کند. اما دغدغه دیلتای به‌دست دادن راه‌کاری بود تا هم از تعدی روش‌شناسی علوم طبیعی به پدیده‌های حیات جلوگیری کند و هم گزاره‌های علوم انسانی را به مرتبه عینیت و کلیت گزاره‌های علوم طبیعی برساند. مقولات حیات قرار است چنین نقشی داشته باشند. با این حال، مقولات حیات و مقولات فاهمه هم‌ارز نیستند، هم‌چنان که علوم انسانی و علوم طبیعی چنین نیستند. بلکه نسبت این دو از سنخ اولی و ثانوی یا روبنا و زیربناست و در نهایت رأی دیلتای ابتدای هرمنوتیکی مقولات فاهمه و علوم طبیعی به‌طور کلی بر مقولات حیات و علوم انسانی است.

(۷) مسأله نسبت مقولات با یکدیگر: مقولات فاهمه کانتی، مانند مقولات ارسطویی، تباین ذاتی با یکدیگر دارند؛ به این معنا که نسبتی از نوع ابتنا، هم‌پوشانی و نسبت متقابل با هم ندارند، به هم‌دیگر فروکاستنی نیستند، عملکردهای اساساً متفاوتی دارند و هیچ‌یک جامع مقولات دیگر نیست. علت این امر آن است که آنها از احکام منطقی متفاوتی استخراج شده‌اند و هر کدام در

دریافت جنبه‌ای از طبیعت نقش ایفا می‌کنند. در حالی که مقولات حیات تباین ذاتی با یکدیگر ندارند و به سبب درهم‌تنیدگی ذاتی حیات و برداشت کل‌گرایانه ديلتای از حیات به‌مثابه امری متشکل از تجربه‌های زیسته واجد به‌هم‌پیوستگی درونی‌اند. در بین این مقولات نسبت‌هایی از قبیل انسجام درونی، نسبت متقابل و نسبت شبکه‌ای برقرار است و هم‌چنان که گذشت، مقوله «معنا» به‌عنوان مقوله اصلی در مرکز شبکه مقولات قرار دارد که وحدت‌بخش آنهاست.

(۸) مسأله حوزه کاربرد مقولات: به نظر کانت مقولات فاهمه برای شناخت عالم طبیعت به کار می‌روند و مختص علوم طبیعی هستند و تفکیک بین عالم طبیعت و عالم حیات و لزوم روش‌های جداگانه برای شناخت این دو عالم در فلسفه کانت مطرح نشده است. اما در روش‌شناسی هرمنوتیکی ديلتای بر مبنای تفکیک دو عالم مذکور و لزوم روش‌های متمایز، مقولات حیات برای شناخت ظهورات حیات به کار می‌روند و مختص علوم انسانی هستند. بر اساس آنچه گذشت، محدودیت حوزه اطلاق مقولات حیات مربوط به مرتبه‌ای است که این مقولات در آن به کار می‌روند.

(۹) مسأله دوگانه‌انگاری و وحدت‌انگاری: هم‌چنان که گفته شد، طرح بحث مقولات فاهمه در کانت بر نوعی ثنویت حس و فاهمه، پسینی و پیشینی، صورت و ماده مبتنی است، و نیز نگاه اتمیستی و غیرکل‌گرایانه به داده‌های حسی فاقد انسجام و نیازمند وحدت (برای درک شدن) است. در حالی که ديلتای مقولات حیات را در سطحی بنیادی‌تر از چنین دوگانگی‌هایی مطرح می‌کند و نگاه او به پدیده حیات و داده‌های تجربه زیسته غیر اتمیستی و کل‌گرایانه است.

(۱۰) مسأله خاستگاه مقولات: مقولات فاهمه از تجربه (اعم از درونی و بیرونی) نشأت نمی‌گیرند بلکه ذاتی ذهن ما و شرط امکان تجربه‌اند. این بدان معناست که به لحاظ معرفت‌شناختی نسبت ما با عالم خارج اولاً و بالذات از طریق این مقولات برقرار می‌شود. مقولات حیات ديلتای نیز از

این حیث که از تجربه نشأت نمی گیرند شبیه مقولات فاهمه هستند. اما دیلتای به جای «ذاتی ذهن» بودن مقولات از ذاتی زندگی سخن می گوید و مقولات را نهفته در ذات زندگی می داند. این بدان معناست که به لحاظ معرفت شناختی نسبت ما با عالم خارج اولاً و بالذات از طریق ذهن، به معنای کانتی این کلمه و مقولات آن برقرار نمی شود، بلکه نوعی نسبت بنیادی تر وجود دارد که نسبت معرفت شناختی کانتی اشتقاقی از آن است.

۵. نتیجه

در این جستار به مقایسه آرای کانت و دیلتای درباره مقولات و بررسی تفاوت ها و شباهت های بین آنها پرداختیم. هر دو فیلسوف مقولات و مفاهیم کلی دخیل در کسب معرفت را، یکی در علوم طبیعی و دیگری در علوم انسانی، مطرح کرده اند. ما در کار کانت شاهد نقد عقل نظری و تعیین خصوصیات قوه صدور حکم به منظور تثبیت مبانی علوم طبیعی و رد اعتبار مابعدالطبیعه جزمی هستیم. حاصل بحث کانت درباره مقولات، به زعم او، محدودیت شناخت معتبر به علوم طبیعی و عدم اعتبار هر ادعای معرفتی فراتر از مرزهای همکاری حس و فاهمه ای است که مقولات آن بر داده های حسی اطلاق می گردد. در حالی که دیلتای با مطرح کردن مفهوم تجربه زیسته به عنوان بنیاد هر نوع شناخت و نحوه اولیه مواجهه انسان با واقعیت، می خواهد به لایه ای بنیادی تر از آنچه در معرفت شناسی کانت مد نظر است دست یابد و بر این اساس ایده علوم انسانی و نقد عقل تاریخی را مطرح می کند. او هم چنین مقولات حیات، را که ماهیت آن سیلان و جریان دائم است و اولاً بر تجربه زیسته اطلاق می شوند با هدف تثبیت مبانی علوم طبیعی و تضمین یافته های این علوم ارائه می کند. نتیجه مقایسه آرای دو فیلسوف این است که با توجه به نسبت پدیدارشناختی-هرمنوتیکی اولیه و ثانویه بین مقولات حیات و مقولات فاهمه و فراگیری مقولات حیات نسبت به مقولات فاهمه، می توان گفت که نه مقولات فاهمه کانت همتا و هم ارز

مقولات حیات ديلتای است و نه علوم طبیعی هم‌سطح علوم انسانی است؛ بلکه علوم طبیعی و مقولات آن خود از آن حیث که دستاوردی انسانی و محصول روح بشر از جهات مختلف هستند، می‌توانند موضوع علوم انسانی باشند. در حقیقت، نسبت این دو از سنخ ابتدای پدیدارشناختی-هرمنوتیکی یکی بر دیگری یا اشتقاق یکی از دیگری است و ديلتای سعی کرده مبنا و بنیاد مقولات فاهمه و علوم طبیعی را که همان مقولات حیات و علوم انسانی است کشف و بیان کند.

منابع

-بونواک، دنیل (۱۳۹۵)، «انقلاب کوپرنیکی کانت»، *عصر ایدئالیسم آلمانی*، رابرت سی سالمن و کتلین ام هیگینز (ویراستاران)، ترجمه سیر مسعود حسینی، تهران: انتشارات حکمت و مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

-دادلی، ویل (۱۳۹۹)، *ایدئالیسم آلمانی*، ترجمه علیرضا حسن پور، تهران: نقش و نگار.
-کاپلستون، فردریک (۱۳۸۷)، *تاریخ فلسفه: از ولف تا کانت*، ترجمه اسماعیل سعادت و منوچهر بزرگمهر، جلد ششم، چاپ چهارم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی و سروش.
-نقیب‌زاده، میر عبدالحسین (۱۳۸۸)، *فلسفه کانت: بیداری از خواب دگماتیسم*، چاپ پنجم، تهران: آگه.

-واعظی، احمد (۱۳۸۰)، *درآمدی بر هرمنوتیک*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
-هارتناک، یوستوس (۱۳۸۷)، *نظریه معرفت در فلسفه کانت*، ترجمه غلامعلی حداد عادل، چاپ اول، تهران: هرمس.

-Bulhof, Ilse N. (1980), Wilhelm Dilthey: A Hermeneutic Approach to the Study of History and Culture, The Hague / Boston / London: Martinus Nijhoff Publishers.

-Dicker, Georges (2004), Kant's Theory of Knowledge: An Analytical Introduction, Oxford: Oxford University Press.

- Dilthey, Wilhelm (1990), *Die Geistige Welt: Einleitung in die Philosophie des Lebens*, Stuttgart: B. G. Teubner Verlagsgesellschaft.
- Dilthey, Wilhelm (2002), *The Formation of the Historical World in the Human Sciences*, tr. by Rodulf A. Makkreel & Frithof Rodi, Princeton: Princeton University Press.
- Guyer, Paul (2006), *Kant*, London & New York, Routledge (Taylor & Francis Group).
- Hodges, H. A. (1952), *The philosophy of Wilhelm Dilthey*, Routledge & Kegan Paul.
- Kant, Immanuel (1998), *The Critique of Pure Reason* edited and translated by Paul Guyer, Allen W. Wood, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaye, Lawrence J. (2015), *Kant's Transcendental Deduction of the Categories*, New York: Lexington Books.
- Makkreel, Rudolf A. (2005), 'Dilthey, Wilhelm', *The Encyclopedia of Philosophy*, Donald M. Borchert (editor), vol. 3, second edition, pp. 79 – 85.
- Makkreel, Rudolf A. (1992), *Dilthey: The Philosopher of Human Studies*, Princeton: Princeton University Press.
- Palmer, Richard. E (1980), *Hermeneutics*, fifth printing, Northwestern University Press.

۲۲۰ / دوفصلنامه علمی پژوهش‌های مابعدالطبیعی / سال سوم / شماره ۶ / پاییز و زمستان ۱۴۰۱